

Ишчи Арманбек

**ООГАНСТАНДА ИСЛАМ КЫЙМЫЛДАРЫНЫН ТААСИРИ:
ДЕСТРУКТИВИЗМ ЖАНА НЕОАРХАИЗМ ФАКТОРЛОРУ
(«Талибан» кыймылынын мисалында)**

Ишчи Арманбек

**ВЛИЯНИЕ ИСЛАМСКИХ ДВИЖЕНИЙ В АФГАНИСТАНЕ:
ДЕСТРУКТИВИЗМ И ФАКТОРЫ НЕОАРХАИЗМА
(на примере движения «Талибан»)**

Ishchy Armanbek

**THE INFLUENCE OF ISLAMIC MOVEMENTS IN AFGHANISTAN:
DESTRUCTIVISM AND FACTORS OF NEO-ARCHAISM
(using the example of the Taliban movement)**

УДК: 323.28

Ооган көйгөйү учурда бул аймактагы жана андан сырткы чөйрөдөгү абалды курчуткан дүйнөдөгү негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. XX кылымдын 90-жылдарында бийликке келген талиптердин режими өлкөнү ондогон жылдарга артка сүрдү. Ошого карабастан, “Талибан” кыймылына болгон мамиле бир жактуу эмес жана карама-каршы ой пикирлер бар. Мунун баары Ооганстандын аймагында кыймылдын пайда болуу себептерин изилдөөгө жана ишмердигинин этаптарын бөлүп кароого болгон кызыгууну жаратат.

Негизги сөздөр: «Талибан», Ооганстан, талиптер, радикалдык исламизм.

Афганская проблема – одна из наиболее острых в современном мире, дестабилизирующая ситуацию во всем регионе и далеко за его пределами. Режим талибов, пришедших к власти в 90-е годы XX века, откатил страну на многие десятилетия назад. Тем не менее, отношение к движению «Талибан» достаточно неоднозначное и противоречивое. Все это вызывает исследовательский интерес изучить причины появления и выделить этапы деятельности движения на территории Афганистана.

Ключевые слова: «Талибан», Афганистан, талибы, радикальный исламизм.

The Afghan problem is one of the most acute in the modern world, destabilizing the situation in the entire region and far beyond its borders. The Taliban regime, which came to power in the 90s of the twentieth century, rolled the country back many decades. Nevertheless, the attitude towards the Taliban movement is quite ambiguous and contradictory. All of this raises the research interest in studying the reasons of the movement's emergence and identifying the stages of its activity on the territory of Afghanistan.

Key words: “Taliban”, Afghanistan, the Taliban, radical Islamism.

“Талибан” кыймылы көп убакыттан бери дүйнө

жүзүндөгү изилдөөчүлөрдүн, анын ичинде тарыхчы, дин таануучу, саясатчы, эл аралык мамилелердин адистери, конфликтологдор жана башка тармактардын өкүлдөрүнүн көңүлүн буруп келет. “Талибан” кыймылынын репутациясы ага болгон мамиле сыяктуу эле карама-каршылыктуу. XX кылымдын башында талиптер көбүнчө террористтик уюмдун өкүлдөрү катары кабыл алынышкан. Талиптерге каршы Ооганстандын аймагында НАТОнун согуштук кампаниясы башталган. 1990-жылдар Ооганстандын тарыхында диний башкаруу жылдары катары каралган. Бирок, азыркы күндө “Талибан” батыштын баскынчыларына каршы турууга жана Ооганстанды бошотууга багытталган патриоттук кыймыл катары кабыл алынган пикирлер пайда болууда. Ал эми “Талибандын” мурунку лидери Омар Абдель Рахманды партизандык командир деп аташууда [1, 147-6.].

Кыймылды мындай эки башка мааниде кабыл алынуусун талиптердин кыймылынын тарыхынын так эместиги, ал эми саясий программанын белгисиздиги менен түшүндүрүүгө болот. Талиптердин бийликке келүү себеби диний гана эмес, улуттук боштондук мүнөз катары дагы кабыл алынуусун жого-руда аталган себеп түшүндүрөт. Демек, “Талибан” кыймылынын азыркы замандагы ордун жана ролун туура түшүнүү үчүн, анын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын изилдөө зарыл.

Талиптер – Ооганстандагы өкмөттүк күчтөргө каршы турган, муну менен бирге куралдуу каршылык көрсөткөн негизги согуштук-саясий топ. “Талиб” сөзү диний окуу жайдын окуучусу деген маанини билдирет. Аталыш жөн жерден тандалып алынган эмес. XX кылымдын 80-жылдарында болуп өткөн ооган согушунун учурунда Пакистандын аймагына өткөн качкындардын балдарын жана жетимдерди окутуу үчүн

Пакистандын аймагында жүргөн медресенин бүтүрүүчүлөрү кыймылдын негизги күчү болушкан.

Талиптердин кыймылын түзүүнүн максаты – өлкөнүн биригүүсүн жеңүү. Ооганстандан СССРдин аскерлери чыгарылгандан кийинки саясий абал, ошондой эле өлкөнүн айланасында түзүлгөн геосаясий абал кыймылдын пайда болуусуна негиз болуп берген.

1989-жылы Советтер Союзу республиканын аймагынан аскерлерин алып чыккандан кийин Ооганстандын Элдик демократиялык партиясынын (НДПА) бийлигинин режими олуттуу түрдө бошондоп, бирок дагы үч жылга чейин кармалган. Мохаммед Наджибулла көп тараптан СССРдин куралдандыруусуна жана колдоосуна негизделген бийликти кармап тура алган эмес. 1992-жылы президенттик кызматынан кетип, 1996-жылы “Талибан” кыймылынын өкүлдөрү тарабынан өлтүрүлгөн [2].

Наджибулланын режиминин кулоосу Ооганстанда этникалар аралык тирешүү мүнөзүнө ээ болгон ички чыр-чатактын башталышына алып келген. Мунун негизинде моджахеттер этнорегионалдык белгилери боюнча бөлүнүшүп, бул жарандык согуштун чыгуусуна себеп болгон. Өзбек, тажик, пуштун жана хазар топторунун тирешүүлөрү башталган [3].

“Талибан” кыймылы тууралуу кабарлар 1994-жылдын жай айларында Кандагарда, пуштун уруулары жашаган аймакта пайда болгон. Ал учурда Ооганстандагы абал туруксуз болчу. Моджахеттердин режими өлкөдөгү абалды стабилдештире алган эмес. 1994-жылдын август айында талиптер куралдуу оппозиция катары белгилүү болушкан. Ноябрь айында Кандагар талиптердин бийлигине өткөн. Алар баш аламандыкты токтотууга сөз беришип, көп сандаган ыктыярчыларды өз катарларына тартышкан. Ыктыярчылардын арасында Ооганстандын аймагында СССРдин аскерлери менен болгон согуштун ардагерлери жана ооган согушунун учурунда Пакистанга качып барып, ал жактан диний окуу жайларды аяктап, Пакистандын атайын кызматтарынын колдоосуна ээ болуп Ооганстанга кайтып келген пуштундар дагы болгон.

“Талибандын” максаты мурун белгилеп кеткендей эле Ооганстандын бүтүндөй аймагын башкарууга ээ болуу жана шариатты орнотуу болгон. Талиптердин идеологиясы ислам фундаментализми менен пуштундардын салттарынын бирикмесин түшүндүргөн [4, 113-б.].

Пакистандын “Талибанга” болгон кызыкдарлыгын Ооганстанда туруктуу абалдын орношу жана Борбор Азиянын жаңы көз карандысыз өлкөлөрүнүн рыногуна чыгуу боюнча экономикалык долбоорлорду ишке ашырууга тоскоолдук жаратпай турган, Исламабадга ыңгайлуу өкмөттүн түзүлүү зарылчылыгы

менен түшүндүрүүгө болот.

Эгер, ошол убакытка чейин Пакистан Советтер Союзунун аскерлерине жана НДПАга каршы турууда моджахеттерге колдоо көрсөтүп келген болсо, Кабулда бийликти алгандан кийин моджахеттердин ичинде башталган чыр-чатак Исламабадга, ошондой эле ал сыяктуу “Талибанга” көмөк көрсөтө баштаган Сауд Аравиясына жана АКШга жаккан эмес. Исламабад менен Вашингтон талиптердин бийликке келүүсүнүн жыйынтыгында экономикалык жана саясий дивиденттерге ээ болууга, Ооганстандын аймагына орношуп, Советтер Союзунун кулашы менен геополитикалык таасирдин сыртында калган Борбордук Азиянын өлкөлөрүнө жетүүгө аракет кылышкан.

Мындан сырткары, Ооганстандагы Ислам коомунун лидери Бурхануддин Раббанинин өкмөтү (тажиктердин өкүлү) башка топторго каршы туруунун натыйжасында Индия, Орусия жана Иран менен кызматташууга ыктай баштаганы Пакистанга жаккан эмес. Себеби, Пакистан ал аймакка үстөмдүк кылууда бул өлкөлөрдү атаандаш катары көргөн [5, 67-б.].

Вашингтон дагы ушундай эле позицияны кармаган. Америкалык эксперт Маккензи Р. “Вашингтон талиптер Орусия менен Ирандын Ооганстанга болгон таасирин күчөтүү аракеттерине тоскоолдук кылат деп ойлогон. Мындан сырткары, АКШ жана анын НАТО боюнча союздаштары Талибан кыймылы Ооганстандагы анархияны жана ич ара тартышты токтотот деп күтүшкөн” деген ойдо [6, 477-б.].

Сауд Аравияны дагы Ирандын Ооганстан менен болгон мамилесинин жакшыруусу ыңгайсыздык жараткан. Себеби, 1978-1979-жылдарда Иранда болгон Ислам төңкөрүшүнө чейин мусулман дүйнөсүндө геополитикалык жана диний лидердин ордун Сауд Аравиясы ээлеп келген. 1969-жылы түзүлгөн Ислам конференциясынын уюму Сауд Аравиянын аймагында орун алган Джидде жайгашкан. 1979-жылы Иранда бийликке шииттердин келиши, “ислам төңкөрүшүнүн экспорту” деген саясий ураандар, “Иранга караштуу бүткүл дүйнөлүк ислам коомунун” түзүлүшү ислам дүйнөсүндөгү Сауд Аравиянын ээлеген ордун бошондоткон. Ошондуктан, Пакистан Ирандын Ооганстанда бекитилишине каршы тура алган, моджахеттерге окшош кыймылды колдоого ала баштаганда, Эр-Рияд дагы Исламабадга колдоо көрсөткөн.

Ошентип, “Талибан” ошол аймакта негизги ролду ойногон Пакистан, АКШ жана Сауд Аравия өлкөлөрүнүн ортосундагы макулдашуунун жыйынтыгы болгон. Муну менен бирге, согушка жөндөмдүү талиптердин армиясын даярдоо Пакистандын милдети болсо, АКШ саясий колдоо көрсөткөн. Ал эми Сауд Аравия финансылык жардам берген.

1994-1995-жылдары кышында талиптер моджахеттердин тобу менен бийликти алууга аракет жасай башташкан жана бир жылдан кийин Кабулду басып алышкан. Мунун жыйынтыгында Ооганстан 1996-жылдын 26-сентябрында Ооганстан Ислам Эмираты (ОИЭ) деп жарыяланып, башчысы Мохаммед Омар аталган [7].

“Талибандын” жетекчилери Ооганстандын мамлекеттик түзүлүшүн “чыныгы ислам мамлекети”, “адилеттүү ислам түзүлүшү” жана “такыба халифтердин дооруна кайтуу” түрүндө беришкен [4, 128-б.]. Мамлекеттин аймагына шариаттын мыйзамдары орнотулган. Алкоголь ичүүгө, интернетке кирүүгө, телевизор, компьютер колдонууга, музыкалык аспаптарда ойноого, ошондой эле ак түстөгү бут кийим кийүүгө тыюу салынган (бул “Талибандын” жетекчилеринин ою боюнча кыймылдын ак түстөгү желегине акарат көрсөтүү болуп саналган). Аялдарга көчөдө эркек туугандары менен жана бети жабык гана жүрүүгө уруксат берилген. Билим алууга чектөө коюлган (2001-жылы орто билим алып жаткан кыздардын саны болгону 1% түзгөн) [8, 36-б.]. Мындан сырткары, аялдарга иштөөгө тыюу салынган. Мунун кесепети билим берүү жана саламаттыкты сактоо системасына тийген. Кылымшкерлерди талиптер кылмышы үчүн эл алдында өлүм жазасына тартышкан. Талиптердин башкаруусу маданий баалуулуктарга дагы олуттуу зыян келтирген: бардык живопись жана чыгармачылыкка тыюу салынып, талиптер Гераттагы ооган элинин тарыхына арналган эң кооз фресканы жок кылышкан жана дүйнөнүн керемети деп таанылган Бамиандагы Будданын айкелин жардырып салышкан.

Талиптер радикалдуу исламист болуп жана абдан диний чыдамсыздык менен айырмаланышканы үчүн Ооганстан менен Ирандын ортосундагы мамиле начарлап кеткен (ирандыктар – исламдын шиит агымынын, талиптер суннит агымынын өкүлдөрү болушкан).

Талиптердин башкаруусун дүйнөдөгү үч өлкө гана тааныган: Пакистан, Бирикке Араб Эмираттары жана Сауд Аравия. Анда Мухаммад Раббани молдо башкарган жана 23 министрликтен түзүлгөн (кийинчерээк саны 27ге чыгарылган) Аткаруу кеңеши деп аталган Министрлер кеңеши болгон.

Ооганстандын аймагына талиптер тарабынан орнотулган режимди согуштук-диний тоталитардык катары мүнөздөөгө болот.

Душмандар менен болгон бүтпөгөн чыр-чатактар олуттуу финансылык каражаттарды талап кылгандыктан Мохаммад Омар баңгизат мафиясы жана аткезчилер менен жашырын келишимдерди түзүүгө аргасыз болгон. Ооганстандын аймагында жашаган

дыйкандарды талиптер арийим өсүмдүгүн өстүрүүгө мажбурлашып, аны аткезчилик жол менен Карачи жана Ашхабадка жөнөтүп, андан ары Борбор Азиянын аймагы аркылуу Орусияга жана Европага жиберешкен. Ошол жол менен, Борбор Азиянын аймагынан Пакистанга Ооганстандын аймагы аркылуу контрабандалык товарлар кайра келип турган [1, 154-б.].

Мындан тышкары, бийликке талиптердин келиши менен өлкөнүн ыдыроосу токтогон эмес. Ооганстандын ири бөлүгүн талиптер басып алганына, ошондой эле Кабулду өз көзөмөлүнө алганына карабастан 1996-жылдан 2001-жылга чейинки беш жыл аралыгында топторго бөлүнүү созулган.

2000-жылдарда өлкөнүн аймагынын 90%на жакынын талиптердин контролуна өткөн. Калган 10% Ооганстандын мыйзамдуу башчысы катары калган Бурхануддин Раббани жана Ооганстандагы Ислам коомунун лидери Ахмад Шах Масуддун контролунда болуп, Панжшердин түндүк-чыгышында жайгашкан.

Талиптерге каршы туруу үчүн Б.Раббани жана А.Ш.Масуд Түндүк альянсын, башкача айтканда Ооганстанды коргоочу бириккен ислам фронтун түзүшкөн жана бул фронтко мурунку душмандары – хазарлар жана өзбектер да кошулушкан. Альянсты Иран, Түркия, Орусия, Индия, Борбор Азияда жайгашкан өлкөлөр колдоого ала башташкан. Ал эми 2001-жылдын 11-сентябрында “Аль-Каида” тарабынан террордук кол салууларга дуушар болгондон кийин АКШ дагы колдоо көрсөтө баштаган.

20-сентябарда АКШнын Президенти Ж.Буш Ооганстандык бийлигине Ооганстандын аймагында жашынып жүргөн “Аль-Каиданын” лидери Усама бен Ладенди жана теракттарга тиешеси болгон бардык адамдарды берүү ультиматумун койгон. Кабул берүүдөн баш тарткан жана АКШ анын күнөөсүн далилдеген учурда шариаттын мыйзамдарына ылайык сот жообуна тартыларына сөз берген.

2001-жылдын 7-октябрында “Кыйрагыс эркиндик” операциясы башталып, анын алкагында АКШ ВВСнын учактары Ооганстандын аймагына авиасоккуларды жасашкан. Түндүк альянсынын аскерлерин колдоо менен согуштук аракеттер башталган. Мунун жыйынтыгында эки айдын ичинде Ооганстандын дээрлик жарымын өз көзөмөлүнө алышкан. Ноябрь айында Кабул Түндүк альянстын бийлигине өткөн. Ал эми талиптер тоо тарапка сүрүлүп, партизандык согушту жүргүзө башташкан. Жанкечтилерди колдонуу жана автоунааларды жардыруу сыяктуу террористтик актыларды курал катары колдонушкан.

Ооганстан региондору боюнча беш башкармалыкка бөлүнүп, аларды полициялык топтор, согуштук

бөлүмдөр жана жарандык кызматкерлер түзгөн. Борбордук бийликти Кабул көзөмөлдөп турган. Региондор согуштук-талаа командирлеринин – борбордук бийликтин тарапташтарынын көзөмөлүндө болгон.

Азыркы күндө ВВСнин маалыматы боюнча “Талибан” Ооганстандын провинцияларынын жалпы санынын 4%на жакынын көзөмөлдөйт, ошондой эле болжол менен провинциялардын 66% ачык эле жүрүшөт. Ооган калкынын болжол менен жарымы “Талибан” көзөмөлдөгөн райондо, же “Талибан” ачык жүргөн жана үзгүлтүксүз чабуул жасап турган райондордо жашашат [9, 480-б.].

Бул контекстте өзбек эксперти Ф.Толиповдун пикири кызыгууну туудурат: “Акылга сыйбаса дагы, талиптер эл аралык күчтөрдүн өлкөдөн чыгып кетүүсүн каалашпаган сыяктуу. Себеби алар “көнгөн” душмандарын жоготушмак [10, 103-б.]. Бул пикир “Талибан” кыймылынын болгон маанисин жетишерлик так мүнөздөгөн. Аларда башынан эле белгилүү бир иш-аракеттердин программасы болгон эмес, туруктуу мамлекетти курууну көздөшкөн эмес.

Ооганстандагы жана “Талибан” кыймылындагы абалдын татаалдыгына жана карама-каршылыктуулугуна карабастан, кыймылдын түзүлүшүндө жана өнүгүшүндө Ооганстандагы ич ара чатактар гана эмес, абалды өздөрүнүн кызыкчылыгы үчүн пайдаланган башка өлкөлөр дагы негизги ролду ойногонун белгилей кетүү зарыл. АКШ талиптер менен болгон согуштун жыйынтыгында Орусия жана Кытай менен катар Борбор Азиядагы геополитикалык ордун бекемдеди. Борбор Азиядагы өлкөлөрдүн аймагына НАТОнун согуштук базаларын жайгаштырды. Ал эми Пакистан газды жана нефтини Борбордук Азиянын аймагынан Ооганстан аркылуу алып келүү планын ишке ашырган [11].

Жалпысынан алганда, кыймылдын ишмердигин үч этапка бөлүүгө болот:

1-этап - 1994-1995-жж. - Талибан кыймылынын түзүлүшү жана Ооганстандагы бийлик үчүн күрөштүн башталышы;

2-этап - 1996-2001-жж. - Ооганстанда Талибан бийликке келип, Ооганстан Ислам Эмиратын жарыялышы;

3 этап - 2001-ж. азыркы учурга чейин убакыт - Талибандын Ооганстанда бийлигин жоготушу, партизандык каршы күрөшүнүн башталышы [12].

Ооганстан эки дүйнөлүк согушка катышпаганына карабастан, тышкы өлкөлөрдүн тирешүүсү күрөшнөн келип чыккан ич ара чыр-чатактар өлкөнү толук

түрдө кыйратты. Талиптердин режими Ооганстанды бүтүндөй региондогу жана анын чегинин тышындагы абалды туруксуздаштырган, ошондой эле деградацияланып бараткан өлкөлөрдүн бирине ай-лантты. Ооган көйгөйү – заманбап дүйнөдөгү эң курч көйгөйлөрдүн бири жана бул абал дагы көп убакытка созулары талашсыз [13].

Адабияттар:

1. Сулимов С.И., Черенков Р.А. Талибан: становление антисистемы / Современные проблемы гуманитарных и общественных наук. - 2015. - №4(8). - С. 154.
2. Нессар Омар. Восемь лет назад талибами был казнен президент Афганистана Наджибулла [Электрондук булак]. - Дареги: <http://afghanistan.ru/doc/2766.html> (кайрылуу күнү: 17.01.2020)
3. Куприянов А. Призрачный мулла [Электрондук булак] – Дареги: <https://lenta.ru/articles/2015/07/29/mullahomar/> (кайрылуу күнү: 17.01.2020)
4. Акимбеков С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. - Алматы, 2003. - С. 128.
5. Белокреницкий В.Я., Сикоев Р.Р. Движение Талибан и перспективы Афганистана и Пакистана. - М., 2014. - С. 67.
6. Сафаров А.М. Движение Талибан: история и современность / Актуальные проблемы международных отношений и международного права. Сборник статей. Материалы международной научно-практической конференции. - М., 2018. - С.80.
7. Исламистское движение «Талибан». Справка [Электрондук булак] - Дареги: <https://ria.ru/20090730/179199515.html> (кайрылуу күнү: 18.01.2020)
8. Белова Н.А. Движение «Талибан» / Религиозные экстремистские и террористические организации, запрещенные в Российской Федерации. - Вологда, 2017. - С. 36.
9. Сафаров А.М. Движение Талибан: история и современность / Актуальные проблемы международных отношений и международного права. Сборник статей. Материалы международной научно-практической конференции. - М., 2018. - С. 480.
10. Толипов Ф. Выиграть сражение и не проиграть войну. Стратегические вызовы Афганской кампании / Россия и мусульманский мир. Научно-информационный бюллетень - 2015. - №5(275). - С.103.
11. Осмоналиев К.М. Центральная Азия и конфликты в Афганистане и на ближнем востоке. Известия вузов Кыргызстана. 2015. №.12. - С. 84-86
12. Талибан [Электрондук булак. - Дареги: <https://lenta.ru/lib/14162689/> (кайрылуу күнү: 18.01.2020)
13. Эсенкулов Н.Ж. Афганистан - надежда, не воплощенная в жизнь. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2008. №. 7-8. - С. 68-71.